

Konstrukce kolektivní identity očima pamětníků z řad volyňských Čechů v sušickém pohraničí¹

Lucie Neradová

Abstract

The main task presented by this thesis is to answer the research question relating to the construction of collective identity of the post-war re-emigrated group of Volhynian Czechs in the former district Sušice and its transmission to younger generation. This issue is addressed both from the position of witnesses to whom was the departure from Volhynia lived reality and also from the position of the next generation of offspring. Object of interest are attributes of collective identity, to which the first generation of Volhynian Czech attaches the highest priority and it forms characteristic part of their everyday lived world. Simultaneously the research focuses on the question of whether it can be talked about intergenerational transmission of semantically important elements of collective memory of Volhynian Czechs. Information obtained from literature dealing with the process of re-emigration is very important for this project. This information was used in empirical research in which is aptly seen the difference between the construction of „Volhynian Czech“ in the researched area compared to other parts of the Czech border.

Keywords

Collective identity, collective memory, biographical research, narration, generation, border, settlement, re-emigration, Volhynian Czechs, Volhynia.

Obrázek 1: Cesta volyňských Čechů na Volyň (1868) a zpět do Československa (1944–1947).

Zdroj: <http://www.p13.cz/stop/s0204/txt/32.html>

¹ Tato práce byla již prezentována v rámci etnologické konference na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně, dále též na studentské vědecké konferenci na půdě Provozně ekonomické fakulty České zemědělské univerzity v Praze.

Fenomén osídlování pohraničí novým obyvatelstvem po nuceném vysídlení Němců z Československa se stal středem pozornosti nejen bezprostředně po ukončení druhé světové války, kdy byl sledován především československými úřady z potřeby vybudovat *naše*² československé pohraničí. Později se stal předmětem zájmu mnoha etnologických výzkumů, které se zaměřily i na samotný průběh osídlovací akce a pohled jednotlivých aktérů, jež se této migrační události sami účastnili. Zkoumání jistých kulturních specifik a odlišností v kulturně, lokálně, hospodářsky a ekonomicky diverzifikovaných pohraničních oblastech bylo taktéž důležitou součástí různých etnologických výzkumů.³

Ačkoliv se jedná o poměrně nedávnou historii dějin Československa, samotní aktéři osídlovacího procesu pohraničí nabyli již vysokého věku – z tohoto důvodu je nesmírně důležité zaznamenat paměti novoosídlenců, jejich životní příběhy, proces přizpůsobování se novým podmínkám, novému prostředí a celkovému soužití v pohraničí. To jsou vše jevy, které mohou být předmětem zkoumání celé řady výzkumných šetření. Jako interesantní se jeví též skutečnost předávání tohoto životního příběhu na mladší generaci, která přímo neparticipovala na osídlování pohraničí po druhé světové válce. Otázka, zda potomci

² V rámci poválečného diskursu byla používána taková označení a slovní spojení, jež měla podpořit a více propagovat myšlenku znovuosídlování československého pohraničí jako „vlasteneckou povinnost“. Pod pojmem „naše pohraničí“ dobový tisk a celková nacionalistická rétorika měla na mysli, že pohraničí již patří Čechům a Slovákům (Slovanům a slovanskému lidu) a je opět součástí Československé republiky bez německého vlivu. To bylo výrazným agitačním prostředkem, jenž apeloval na československé obyvatelstvo k vybudování českého pohraničí bez Němců, kteří pomohli rozbít Československo. Souhrnně lze konstatovat, že ke zdůvodnění osídlování pohraničí po válce sloužila tzv. „ideologie vlastenectví“ a zasloužená porážka nacistického Německa. ZICH, F. Regionální identita obyvatel českého západního pohraničí. In *Otisky historie v regionálních identitách obyvatel pohraničí: Sebedefinice a vzájemné vnímání Čechů a Němců v přímém sousedství*. 1. vydání. Praha: Sociologický ústav Akademie věd ČR, 2007, s. 62.

³ Problematikou osídlování pohraničí se velmi často ve svých příspěvcích od nejrůznějších autorů zabývá i čtvrtletní etnografický časopis *Český lid*. V tomto periodiku se objevily první zmínky o novém sociokulturním uspořádání poválečného území československého pohraničí. Důležitá je zde práce české etnoložky Ivy Heroldové, jež často přispívala svými články do tohoto periodika, a to nejen v souvislosti s tematikou osídlování pohraničních oblastí po druhé světové válce, ale též přímo otázkou samotného „volyňského češství“. Zkoumanou problematikou se rovněž zabývá ucelená třídílná monografie Jaroslava Vaculíka *Dějiny volyňských Čechů I – III*. První dva díly postihují vznik a vývoj této české menšiny v letech 1868–1945. Třetí díl popisuje zásadní přelom v dějinách volyňských Čechů – návrat do staré vlasti, kterým se uzavřel jejich osmdesátiletý pobyt v cizině. VACULÍK, J. *Dějiny volyňských Čechů I. díl 1868–1914*. 1. vydání. Praha: SČVP, 1997.; VACULÍK, J. *Dějiny volyňských Čechů II. díl 1914–1945*. 1. vydání. Praha: SČVP, 1998. VACULÍK, J. *Dějiny volyňských Čechů III. díl 1945–1948*. 1. vydání. Brno: Masarykova univerzita, 2001.

Velmi zásadní se v problematice osídlování pohraničí stává také kolektivní monografie *Nové osídlení pohraničí českých zemí po druhé světové válce*, v němž autoři řeší komplexně znovuosídlování v celém pohraničí tehdejší Československé republiky. Zachycují zde jak demografické, tak politické, sociální a ekonomické aspekty změn v pohraničí. V některých pasážích se tato kniha také věnuje problematice reemigrace do ČSR. ČAPKA, F.; SLEZÁK, L.; VACULÍK, J. *Nové osídlení pohraničí českých zemí po druhé světové válce*. 1. vydání. Brno: Akademické nakladatelství CERM, 2005.

Pokud se zaměříme pouze na problematiku osídlování pohraničí v bývalém okresu Sušice, je nutné jmenovat studii Věry Holé s názvem *Osídlení šumavského pohraničí na Sušicku 1945–1948*. Autorka se zde přímo vyjadřuje k otázce samotného průběhu reemigrační akce v oblasti sušického pohraničí, včetně celkového počtu jednotlivých reemigrantů do tohoto okresu, volyňských Čechů nevylímá. HOLÁ, V. Osídlování šumavského pohraničí 1945–1948. In *Minulostí Západočeského kraje*. 17. ročník, Plzeň: Západočeské nakladatelství Plzeň, 1981.

новоosídlenců mají povědomí o původu svých předků a znají historickou paměť dané skupiny.

Výše uvedená problematika se dá pregnantněji vystihnout na jednotlivých reemigračních skupinách, které z části také osídlovaly pohraniční území a přinesly si s sebou do *staronového domova* jisté kulturní odlišnosti od majoritních *новоosídlenců z vnitrozemí* Československa či autochtonního obyvatelstva. Pro tento projekt byla vybrána nejpočetnější reemigrační skupina volyňských Čechů, jež se vyznačovala jistou kulturní, historickou a sociální tradicí. Tato krajová odlišnost dala vzniknout dalšímu rysu pohraničních oblastí – nejen lokální, ale i kulturní různorodosti. Pocit *cizoty* a méněcennosti u volyňských Čechů snižoval jistě důležitý kulturní kapitál etnika a to český jazyk⁴, který si i přes osmdesátileté soužití v jinonárodním prostředí ukrajinské Volyně uchovali a předávali na své potomky.

Je zřejmé, že žití několika generací volyňských Čechů mimo svou rodnou vlast zcela jistě ovlivnilo část jejich materiální i duchovní kultury. Právě tento fakt se stal při příchodu do pohraničí pro danou skupinu stigmatem, kdy řada novoosídlenců z vnitrozemí, ale často i sami volyňští Češi, vedli ostrou hranici mezi *češtvím* a *volyňským češtvím*. Tato skutečnost se stala nepopíratelným stigmatizujícím článkem integračního a adaptačního procesu mezi majoritní českou společností v pohraničí. Přesto si celá řada Volyňáků dokázala udržet své *volyňské češtví* a jako strategii při *zápasu* s asimilačními tendencemi si zvolili především utváření různých míst paměti – v souvislosti s bojem volyňských Čechů u Dukelského průsmyku, vypálení volyňské vesnice Český Malín, vydávání nejrůznějších knih s volyňskou tématikou, zpravodaje, sdružení apod.

Každá pohraniční oblast tehdejšího Československa se vyznačovala a dodnes vyznačuje jistými odlišnými klimatickými, kulturními a ekonomickými potenciály, které taktéž ovlivňovaly adaptaci a integraci volyňských Čechů. Zkoumaná lokalita Sušicka je charakteristická svým horským terénem a celkovým značně náročným způsobem žití oproti jiným oblastem pohraničí, což se samozřejmě odrazilo na procesu postupného sžívání, adaptace a míry identifikace s prostředím ze strany volyňských Čechů i ostatních novoosídlenců. Výchozí bod pro zkoumanou skupinu reemigrantů byl výrazně těžší, jelikož se nad rámec museli vyrovnávat i s častým nepřijetím ze strany *vnitrozemských novoosídlenců*, kteří jim proces adaptace často ztěžovali. Tato skutečnost vedla k výraznému sociálnímu napětí mezi volyňskými Čechy a novoosídlenci z jiných oblastí Československa.

⁴ŠATAVA, L. *Jazyk a identita etnických menšin: Možnosti zachování a revitalizace*. 2. vydání. Praha: Sociologické nakladatelství, 2009, s. 37.

Teoreticko-metodologické zakotvení studie

Předložená studie si prioritně klade za cíl analyzovat a interpretovat prostřednictvím biografických vyprávění a generační metody proces konstrukce kolektivní identity⁵ u nejpočetnější reemigrační skupiny volyňských Čechů. Jednotlivé prvky kolektivní identity jsou sledovány u skupiny informátorů⁶, jež osídlovala pohraniční oblast Sušicka bezprostředně po konci druhé světové války a zároveň patří do reemigrační skupiny volyňských Čechů. Výzkumná otázka se tedy soustředí na zjištění toho, jaké atributy jsou pro konstrukci kolektivní identity volyňských Čechů zásadní a zda dochází k jejich transmisi na další mladší generaci.

Pro účely samotného bádání a pro zřejmé pochopení tohoto textu je nutné vymezení pojmu první a druhá generace.⁷ Pod označením první generace volyňských Čechů jsou v této

⁵ Do základního pojmového instrumentária předkládané studie patří pojem identity. Jelikož existuje mnoho výkladů tohoto fenoménu, je potřeba ho vymezit pro účely daného bádání. Podle sociálního konstruktivismu amerických sociologů Petera Bergera a Thomase Luckmanna vycházející především z fenomenologicky založených děl Alfreda Schütze, je identita klíčový prvek subjektivní reality. Mezi identitou a společností se vyskytuje dialektický vztah. Sama identita se utváří během jednotlivých sociálních procesů, tudíž na ni nelze pohlížet jako na statickou danost, s níž se člověk narodí, jak tomu činí primordialismus. Naopak, identita je vytvořena, je udržována, obměňována a někdy i dokonce přebudována prostřednictvím sociálních vztahů a tudíž se v žádném případě nejedná o primordiální substanci. Sociální konstruktivismus tedy kladl důraz na odhalování nedanosti všeho sociálního a je absolutním protipólem zmiňovaného primordialismu. BERGER, P.; LUCKMANN, T. *Sociální konstrukce reality: Pojednání o sociologii vědění*. 1. vydání. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 1999. s. 170–171. Jan Assmann vidí identitu jako záležitost vědomí, tj. reflektivního uchopení svého nevědomého sebeobrazu, což platí jak v individuálním, tak v kolektivním životě. Člověk je tedy osobou pouze do té míry, v níž sám sebe zná. Stejně tak je i skupina lidí *lidem* či *národem* pouze v té míře, v níž se v mezích těchto pojmů chápe a zpodobňuje. Identita se vyskytuje pouze v množném čísle, protože předpokládá existenci jiných identit – bez odlišnosti bychom nemohli definovat jedinečnost a bez mnohosti není přítomna jednota. Zdrojem lidské identity jsou především sociální interakce, mezilidské vztahy a komunikace s okolím. Je zde tedy akcentována sociální konstrukce identity. ASSMANN, Jan. *Kultura a paměť: Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*. 1. vydání. Praha: Prostor, 2001. s. 115.

⁶ V této studii jsou používána označení informátor/informátorka, narátor/narátorka, respondent/respondentka, která jsou chápána jako synonyma.

⁷ Transmise atributů kolektivní identity je v této studii zkoumána prostřednictvím mezigeneračních vazeb jednotlivých příslušníků několika rodin volyňských Čechů na Sušicku. Právě pomocí generačního hlediska (v tomto případě generace první a druhé) lze dobře pozorovat předávání a reflexi zkušeností. Podle sociologického slovníku je pod pojmem generace myšleno „seskupení příbuzných věkových skupin nebo ročníků, které prošly socializačním procesem v podobných historických a kulturních podmínkách“. Doba trvání jedné generace bývá uváděna mezi dvacetipěti až třiceti lety, ovšem v dnešní společnosti se tento interval neustále zkracuje. JANDOUREK, J. *Sociologický slovník*. 1. vydání. Praha: Portál, 2001. s. 91. Pojem generace je smysluplné používat pouze ve společnostech, v nichž dochází ke změně a vývoji. Německý klasik sociologie generací Karl Mannheim uvedl, že je nutné nahlížet na generaci jako na pojem týkající se tzv. generačního zasazení, kde nestačí prostá věková blízkost jedinců. Lidé, kteří se narodili v dané generaci, zažívají také stejné zkušenosti z pohledu sdíleného souboru sociopolitických událostí v průběhu dospívání a zralosti – tím se dokáže přítomnost generačního zasazení. Tato skutečnost určitou generaci vyčleňuje od ostatních jako zvláštní sociální skupinu. U členů takové generace je pravděpodobné, že sdílejí určité podobnosti, jelikož jsou umístěni ve stejném historickém procesu. Pozice v rámci dané generace a socioekonomické struktury vymezuje pro její členy jisté hranice možných zážitků a tím se podílí na jejich charakteristickém způsobu myšlení. Tyto odlišnosti mohou vést ke vzniku konfliktů mezi jednotlivými generacemi. Mladší generace se snaží prosazovat ve společnosti své pohledy na celkové uspořádání života, zatímco generace starší požaduje zachovat dosavadní stav. Střídání generací s sebou nese i nutnost předávání různých tradic a kulturního dědictví. Mimo *vědomě získaného* si nová generace odnáší i vědění svých předchůdců. Každý jedinec v útlém věku, ještě než dostatečně začne problematizovat okolní svět a dění kolem sebe, vstřebává nevědomě i duševní dědictví MANNHEIM, K. The

studii označování pouze ti, kteří se ještě narodili na ukrajinské Volyni a reemigrovali do Československa po roce 1945. Jako druhá generace volyňských Čechů jsou myšleni jen ti, kteří se již narodili v Československu – čili potomci poválečných reemigrantů.

Z metodologického hlediska je tedy v tomto projektu, založeném na kvalitativním výzkumu, postupováno prioritně pomocí biografické metody, dále též prostřednictvím analýzy dobových dokumentů. Primárními subjekty zmiňovaného biografického přístupu jsou *živí lidé* a jeho hlavním zájmem je vnímaná a interpretovaná minulost. Pomocí biografické metody se získává tzv. biografický materiál neboli životní příběh, na němž je celá metoda založena. Životní příběh umožňuje výzkumníkovi vhled do života informátora jednak jako celku, dále též s vyšším zaměřením na jisté životní etapy, kterým samotný informátor přikládá velkou významnost (v tomto případě se jedná o reemigraci a znovuosídlování československého pohraničí). Obsahy historického vědomí lidí, autentické vzpomínky a sdělení zkušenosti jednotlivých pamětníků jsou velmi bohatým zdrojem poznání.⁸

U biografické metody se jako stěžejní technika sběru dat volí tzv. narativní interview. Provést kvalitní narativní interview není jednoduchou záležitostí. Je nutné používat ustálenou škálu metodologických postupů. I přesto může dojít k selhání jak ze strany badatele, tak ze strany informátora, který svůj životní příběh shrne do několika vět a dále již neví, jak ve vyprávění pokračovat. V takovýchto situacích při pořizování výzkumného materiálu musí mít badatel připraven seznam hlavních otázek, pomocí nichž se svého informátora *doptá* na důležité okamžiky v jeho životě, které zároveň dají odpověď na stanovenou výzkumnou otázku. Interview v takovém případě vykazuje znaky vázaného rozhovoru mezi tazatelem (badatelem) a respondentem. Tento krok odborná literatura definuje jako použití polostrukturovaného rozhovoru, který nám zvyšuje pravděpodobnost, že bude získán dostatečný výzkumný materiál vhodný pro následnou analýzu a interpretaci dat, jenž povede k zodpovězení výzkumné otázky⁹. Tazatel i respondent by se měl co nejvíce vyhnout přílišné standardizaci při selhávání narativního interview. Bez důkladnější znalosti životního příběhu informátora určuje totiž tazatel pomocí stanovených otázek, jaké aspekty se mají detailněji prodiskutovat. Tudíž se může vystavit riziku, že budou opomenuty životní situace, kterým dotazovaný přikládá ve svém životě velkou významnost.¹⁰ Z tohoto důvodu by se měl ponechat co největší prostor spontánnímu vyprávění narátora a teprve poté se pokusit přivést

problem of Generations. In *Essays on the Sociology of Knowledge*. London: Routledge & Kegan Paul, 1952. s. 27.

⁸NOSKOVÁ, J. *Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v interpretacích aktérů a odborné literatury*. 1. vydání. Brno: Ústav evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, 2007. s. 20–21.

⁹HENDL, J. *Kvalitativní výzkum: Základní metody a aplikace*. 1. vydání. Praha: Portál, 2005. s. 130–131.

¹⁰FUCHS, W. *Biographische Forschung: Eine Einführung in Praxis und Methoden*. 3. Auflage. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2005. s. 175–176.

narátora k vyprávění i o těch složkách jeho života, které doposud zcela opomíjel nebo se jim vyhýbal.¹¹

Biografické zkoumání se tedy snaží srovnáváním různých biografí nalézt podobnosti a vzorce v životních příbězích, pomocí nichž dochází k vysvětlení osobních nebo společenských jevů¹² – tímto jevem je v tomto projektu míněna reemigrace, následné osídlování pohraničí a utváření kolektivní identity volyňských Čechů po roce 1945 v Československu.

Ke klasickým metodám humanitních věd patří rovněž metoda analýzy dokumentů, která je taktéž neopomenutelnou součástí tohoto projektu. Mezi takové dokumenty jsou také řazeny nejruznější novinové a časopisové články týkající se volyňské tematiky, dále knihy vydávané samotnými volyňskými Čechy, které byly získány především ve Sdružení volyňských Čechů a jejich přátel se sídlem v Praze.

Geografické zázemí studie a vlastní terénní výzkum

Problematika osídlování pohraniční volyňskými Čechy a následné výzkumné šetření této práce se odehrává ve shodném terénu pohraniční oblasti středního Pootaví – bývalého sušického okresu. Projekt je zaměřen na novoosídlenecké pohraničí okresu Sušice s detailním fokusem na reemigrační skupinu volyňských Čechů, i když tito reemigranti v této oblasti nepatří mezi absolutně nejpočetnější.¹³

Lokalita Sušicka, v níž probíhalo výzkumné šetření, je charakteristická svým specifickým historickým vývojem především po konci druhé světové války. Jedná se o pohraniční oblast, v níž se po staletí „drželo“ německé obyvatelstvo pocházející z období značně pozdní kolonizace, které bylo charakteristické silou svých rodových kořenů. Nejstarší stopy německých kolonistů v oblasti Šumavy již z 12. století jsou právě v těch místech, kde horský a lesní val oddělující Čechy od Bavor byl nejmohutnější – tedy v Sušici. Ve 14. století bylo *němectví* v této oblasti posíleno mnohem více. Ovšem největší nápor germanizace přišel v 16. až 18. století, kdy se všechny vsi při řece Otavě značně poněmčovaly směrem k Sušici – jedná se o okolí Hartmanic a Dlouhé Vsi, dále také o vesnice mezi Kašperskými Horami a Stachy.¹⁴

¹¹VANĚK, M.; MÜCKE, P.; PELIKÁNOVÁ, H. *Naslouchat hlasům paměti: Teoretické a praktické aspekty orální historie*. 1. vydání. Praha: Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, 2007. s. 81.

¹²HENDL, J. *Kvalitativní výzkum: Základní metody a aplikace*. 1. vydání. Praha: Portál, 2005. s. 130.

¹³HOLÁ, V. Osídlování šumavského pohraničí 1945–1948. In *Minulostí Západočeského kraje*. 17. ročník, Plzeň: Západočeské nakladatelství Plzeň, 1981, s. 32.

¹⁴ZÁLOHA, J. *Šumava od A do Z*. 1. vydání, České Budějovice: nakladatelství Růže, 1972. s. 112.

V rámci poválečných událostí byla většina německého obyvatelstva v celém Československu prohlášena za státně nespolehlivé a došlo tedy k jeho nucenému vysídlení z pohraničních oblastí. Stejně jako v jiných pohraničních okresech bývalého Československa, tak i na Sušicku, docházelo ve 20. století k migrační události v podobě znovuosídlování pohraničí. Ovšem tento proces se ve zkoumaném regionu vyznačoval výrazným negativním aspektem v podobě nedostatečného osídlení. Drsné šumavské klimatické podmínky, přítomnost hor, nedostatek průmyslu a pracovních příležitostí, celková nízká úroveň občanské vybavenosti, pouťorové politické události spojené s výstavbou železné opony podél hranice s kapitalistickým Bavorskem – to vše byly negativní specifika popisované oblasti, díky kterým se Sušicko nikdy nepodařilo dostatečně osídlit. Lidé odtud odcházeli za vyšším životním standardem, který zde pozbýval. Dostatečnému osídlení tohoto okresu nepomohla ani následná státem řízená reemigrační akce v podobě návratu českých krajanů.¹⁵

Dnes lze na Sušicku nalézt vesnice, které byly před vysídlením německého obyvatelstva kompaktně osídlené a nyní jsou víceméně liduprázdné. Jsou to především ta místa, na nichž noví osídlenci hospodařili velice ztěžka a jejichž půdu pak převzaly v období silné socializace zemědělství kolem roku 1955–1957 státní statky. Do této skupiny patří i obce, které byly na Sušicku osídleny reemigranty z Volyně – těmi jsou Kašperské Hory, Humpolec, Svojše a Platoř.¹⁶

Terénní výzkum si vyžádal rozdělení do dvou základních period, přičemž každá z nich si kladla jiný cíl směřující k získání materiálu jak pro teoretické, tak pro empirické zázemí studie. První část byla provedena v průběhu června a července roku 2011, kdy byly získány důležité materiály týkající se osídlování sušického okresu volyňskými Čechy – jedná se především o zpracované archivní materiály v knižní podobě o průběhu osídlování Sušicka. V tomto ohledu se práce opírá o materiály z Muzea Šumavy v Sušici. Dále též bádání v Národním archivu v Praze v archivním fondu Svaz Čechů z Volyně Žatec (dále jen SČzV), v němž byly získány přesné počty rodin volyňských novoosídlenců na Sušicku z roku 1947, včetně názvů obcí, jež v rámci reemigrační akce volyňští Češi v dané oblasti osídlovali.

Druhou stěžejní částí terénního výzkumu bylo pořízení jednotlivých narativních interview na Sušicku s volyňskými Čechy první a druhé generace, které se uskutečnilo v srpnu a září 2011. Celkem bylo natočeno 10 narativních rozhovorů (šest narátorů z první generace – čtyři ženy a dva muži narození mezi lety 1926–1937; čtyři narátoři z druhé

¹⁵ZÁLOHA, J. *Šumava od A do Z*. 1. vydání, České Budějovice: nakladatelství Růže, 1972. s. 116–117.

¹⁶HOLÁ, V. O nynějším stavu osídlení. In *Zpravodaj: Koordinované síť vědeckých informací pro etnografii a folkloristiku: Materiály k problematice novoosídleneckého pohraničí, svazek 6: Obraz současné pohraniční vesnice*. Praha: Oddělení etnických procesů, 1983. s. 48.

generace – tři muži a jedna žena narození mezi lety 1948–1962). Rozhovor s informátory první generace trval v průměru 90 minut, životopisná vyprávění druhé generace byla vždy kratší – cca 30 minut a vykazovala znaky vázaného dialogu mezi tazatelem a respondentem. Po každém rozhovoru informátoři vyplnili krátký dotazník týkající se základních identifikačních údajů. Tento dotazník byl následně mnou (badatelem) doplněn již tak zvaným protokolem s dalšími důležitými poznámkami jako je délka, pořadí a prostředí rozhovoru, stěžejní okamžiky, které při natáčení nastaly a mohly tedy ovlivnit jeho průběh apod. Celkem dva narativní rozhovory byly ve svém průběhu vyrušeny nečekaným příchodem třetí osoby. Zásahy do rozhovoru nebyly při jeho prepisování, analýze a interpretaci brány v potaz, protože se v žádném ohledu netýkaly zkoumané problematiky a biografické vyprávění nemohly výrazným způsobem zkreslit. Tyto třetí osoby (v obou případech rodinní příslušníci respondentů) rozhovor plně respektovaly a po sdělení informací mému respondentovi, která jsou také součástí nahrávky interview, místnost opustily.

Po naprosto doslovném přepsání narativních interview podle pravidel Hanse Joachima Schrödera¹⁷ (nezbytné z důvodu zvyšování objektivity, validity výpovědí a potírání možného zkreslení ze strany badatele), byla nutná jejich analýza pomocí otevřeného kódování, jež je spojená s identifikací jednotlivých kategorií. Poté byl realizován další krok v podobě interpretace úryvků narativních rozhovorů.

Vesnice či města, která na Sušicku osídlovali informátoři první generace, jsou vždy součástí jednotlivých úryvků z biografických rozhovorů této studie. Za touto informací následuje místo současného bydliště a to pouze v případě, pokud je odlišné od místa bydliště po reemigraci v roce 1947. V případě shody uvedeno není. Někteří narátoři z různých důvodů migrovali do jiné části Sušicka např. z důvodu nevyhovující polohy bydliště, ženy se provdaly a přestěhovaly, a proto je významné tuto informaci poskytovat. V této souvislosti je žádoucí zdůraznit, že jsou u všech úryvků z rozhovorů první generace také uváděny pseudonymy a rok narození. U informátorů z druhé generace jsou uváděny pseudonymy, rok narození a pouze současné místo bydliště. Narátoři z první generace osídlovali pohraniční vesnice Bohdašice, Dlouhá Ves, Nové Domky, Svojše, Humpolec a Nové Městečko. Potomci reemigrantů (informátoři druhé generace) v této době žijí v Kašperských Horách a v Dlouhé Vsi.

Výzkumné šetření začalo bádáním v Muzeu Šumavy v Sušici a Kašperských Horách, kde mi jeho zaměstnanci dali konkrétní jména volyňských Čechů, kteří dosud žijí na území

¹⁷ SCHRÖDER, H., J. *Die gestohlenen Jahre. Erzählgeschichte und Geschichtserzählung im Interview. Der Zweite Weltkrieg aus der Sicht ehemaliger Mannschaftssoldaten.* Tübingen: Niemayer, 1992. s. 91–96.

bývalého sušického okresu a jsou ochotni poskytnout biografický rozhovor. Počátek samotného výzkumu a nahrávání narativních interview byl doprovázen velkou nedůvěrou ze strany informátorů – především z první generace. Proto bylo nezbytné, abych vedle sebe měla svého *průvodce výzkumným terénem*, jehož lidé ve výzkumné oblasti dobře znají, důvěřují mu. Jedná se o člověka, který se za mne jako badatele zaručí např. tím, že nahrané rozhovory použiji pouze pro studijní účely a jednotliví informátoři budou v této problematice uvedeni pod pseudonymy. Poté výzkum pokračoval tzv. nabalováním sněhové koule, kdy mě jednotliví narátoři, kteří byli ochotni poskytnout svá biografická vyprávění, informovali o dalších volyňských Čechích v blízkém okolí zkoumané oblasti a často mne k nim i doprovázeli.

V rámci svého empirického šetření jsem se také setkala s odmítnutím poskytnutí narativního interview, a to u dvou manželů volyňských Čechů z obce Hartmanice, kterým se problematika reemigrace do Československa zdála být velice citlivým a dosti osobním tématem, jež neměli zájem nikomu sdělovat a to i přes všechna má etická ujištění, že biografické vyprávění nebude žádným způsobem zneužito a slouží pouze pro studijní účely. V tomto případě tedy nebyla vytvořena důvěra mezi mnou jako badatelem a potenciálním narátorem, jelikož tito lidé měli velké obavy z toho, že získaná data budou zneužita v jejich neprospěch a budou publikována i přes jejich nesouhlas. Rozhovor v tomto případě započal a zároveň skončilo větou „My se tady máme teď dobře a víc vám k tomu neřeknu!“ Ze strany mladší generace byla nedůvěra výrazně nižší a s odmítnutím jsem se v tomto případě nesešla.

Další problém, který se během pořizování narativních interview ve výzkumném terénu jednou vyskytnul, bylo přesvědčit informátorku, že její biografické vyprávění je pro mě velice cenným výzkumným materiálem a že není podstatné vědět přesná historická data a souvislosti. Informátorka při oslovení podotýkala, že „*Můj život nebyl až zas tak ničím zajímavým a nevím, co bych už o tom po takové době povídala.*“ Po ujištění, že mě její příběh neustále zajímá, byla ochotna také biografický rozhovor poskytnout. Atmosféru důvěry pomohlo jistě nastolit domácí prostředí informátorů, v němž byly natáčeny všechny narativní rozhovory, protože se zde narátoři cítili pohodlněji a přirozeněji.

Celkově lze konstatovat, že jednotliví narátoři (první i druhá generace) byli velice ochotní vyprávět svůj životní příběh, dokonce i s nadšením ukazovali různé předměty ze soukromého archivu např. fotoalba, knihy, audiovizuální nahrávky z návštěvy ukrajinské Volyně. Vyprávění životního příběhu respondenta tak doplnila řada informací o příbuzných, známých a ostatních lidech z fotografií.

Konstrukce kolektivní identity v zrcadle provedených výzkumů a z perspektivy narátorů

Tato studie se přednostně zaměřuje na zodpovězení výzkumné otázky týkající se stěžejních prvků kolektivní identity volyňských Čechů z první generace na Sušicku a jejich následné transmise na generaci druhou – tedy generaci jejich potomků. Velká pozornost byla věnována samotné literatuře s volyňskou tematikou, která pojednává o dosud provedených empirických výzkumech u této reemigrační skupiny v pohraničí. Na základě analýzy takovýchto výzkumů byly definovány nejvýraznější atributy kolektivní identity volyňských Čechů, které ve světle literatury ukazují „pravé volyňáctví“, tedy odlišný způsob života, který tito krajané zanesli do pohraničních oblastí po druhé světové válce. Těmito atributy jsou styl oblékání, jazyk a jazykové odlišnosti, stravování a jídelníček, religiozita, básně a písně, silný odpor k válce, regionální identita a participace na veřejném životě volyňských Čechů, včetně skupinové koheze. Takto definované prvky kolektivní identity volyňských Čechů na základě již provedených výzkumných šetření v pohraničních oblastech, byly následně komparovány s narativními životními příběhy jednotlivých informátorů a informátorek z první generace na Sušicku, kteří se ještě narodili na ukrajinské Volyni. Z provedených biografických interview jednoznačně vyšlo najevo, které atributy jsou z pohledu první generace v životních příbězích reflektovány jako stěžejní a jsou na ně tedy zaměřeny následující úryvky z rozhovorů s narátory.

Absolutní prvenství v hierarchii výše jmenovaných atributů kolektivní identity zaujímá bezesporu stravování a jídelníček a to především v podobě boršče z červené řepy a jarní šťovíkové polévky. V tomto ohledu panuje výrazná shoda s odbornou literaturou. Tento prvek kolektivní identity byl zároveň nejvýrazněji předáván na mladší generaci a stal se tedy součástí jejich rutinní každodennosti. Typický způsob stravování se v narativních interview první a druhé generace objevil ve všech případech, a to bez výzvy a doptání badatele.

Marie, (1935), Bohdašice, Nové Městečko u Hartmanic, 1. generace:

„No, tak můžu říct teda jo ten boršč, ten boršč ano, a mému manželovi chutná moc jako, to jí i moje děti, a tak, no, určitě, to není nic špatného, tam je všechna zelenina, no, a dělá se to ze tří druhů masa a to není špatný, to je dobrý.“

Anna, (1936), Nové Domky, Sušice, 1. generace:

„Boršč, já boršč, ten vařim dodnes, to jo, ten vařim pořád a pěstuju si červenou řepu tady na zahrádce, a mám tam šťovík, v létě takže i šťovíkový boršč, tomu říkaj taky boršč, ale což je spíš taková polívka a jinak z těch ukrajinských jídel nic jinýho nevařim, nějaký ty blimy nebo jak voni tomu říkají, to já už si nepamatuju a nevím, jak se tomu říkali voni.“

Josef, (1948), Kašperské Hory, 2. generace:

„Naše maminka zase uvařila ten boršč, já si pamatuju na ty pirohy nebo uška, to byly takový plněný taštičky, houby v tom, někdy i maso, takže tohles to se dodržovalo a sešli sme se u stromečku a ty naši přátelé nebo to vlastně byli lidi, kteří sem s námi přišli, že jo, ta jedna rodina odešla do Prahy, ta druhá rodina tady zůstala vlastně vzdálení příbuzní z otcovo strany, tak se zpívaly koledy u stromečku, vzpomínalo se, jedlo se, podávala se obřadně ta kuřa, vyprávělo se, to sou takový matný vzpomínky, ale ten boršč kontinuálně vaříme dodnes i má kamarádka ho vaří a další a syn jako, prostě nějak to vstoupilo do toho povědomí, že u nás na Vánoce je vždycky boršč.“

Často zmiňovaným se u narátorů z první generace taktéž stal jazykový projev spojený s negativními konotacemi a pejorativním etnonymem *Volyňák* ze strany *новоosídlenců z vnitrozemí*. Tyto negativní zážitky samozřejmě příliš nepomáhaly vést ke snaze identifikovat se s českým pohraničním prostředím na Sušicku, což se taktéž odrazilo na regionální identitě volyňských Čechů ve zkoumané lokalitě, kdy se v převážné většině informátoři s daným regionem identifikují v té nejzákladnější míře. Ta je spojena s pouhým zvykem či založením vlastní rodiny, jak tomu bylo u první i druhé generace.

Anna, (1936), Nové Domky, Sušice, 1. generace:

„V tý Dlouhý Vsi nás nepřijali, tam sme pro ně byli jo Volyňáci, jedine Volyňáci, to se říkalo, pro ně sme nebyli nic jinýho, něco takovýho podřadnýho, něco, že jsme nebyli na stejný úrovni, že sme neuměli pořádně psát a česky mluvit, já sem to pocířovala dost dlouho ve škole, že se mnou nechtěli všichni kamarádit, zvláště když sme šli do Sušice do měšťanky potom, no, tak to byli třeba dcera stavitele, syn fotografa a my sme pro ně byli vesnický huhny, kerý nic neumí, takže sem jako moc těch kamarádek neměla, no, ale teď už to tak nejní [...].“

Vlastimil, (1937), Dlouhá Ves, 1. generace:

„Česky se normálně mluvilo doma a no, tak prostě s těma chybama sme uměli i psát jo česky, ale prostě nějaký měkký nebo tvrdý i/y, to pro nás nebylo moc, jo, ale psali sme, jo, mluvili, ale s chybama, my sme sem přišli v sedmačtyřicátym a támhlety Boudů, ty neuměli vůbec mluvit česky, ale my sme uměli česky perfektně jako tam teď, jo, takže tam byla jako taková komunita na Volyni, to byla česká vesnice a tam sme mluvili jenom česky.“

Tazatel: „A setkal ste se třeba i s negativním vnímáním od ostatních lidí tady v pohraničí, třeba to označení Volyňáci?“

Narátor Vlastimil: „Jo, jo, no, tak voni to mysleli tak jako kretění a ubožáci, že sme a že jako neumíme mluvit česky, a to víš, jako, že sem nepatříme, takový věci sme slyšeli, to jo, no. Ale to voni se přepočítali, my sme doma totiž česky mluvili jedine, jedine česky a ty tady pak koukali.“

S uvedeným stigmatem se již druhá generace často neseťkávala, ale i přesto se taktěž vyznačují nízkým vztahem k regionu. Lokální patrioti jako nejevýraznější míra identifikace s daným prostorem v biografiích zcela absentovali.

František, (1958), Dlouhá Ves, 2. generace:

„Ale já už se narodil v tady v Sušici, takže už nějakou ukrajinštinu nebo ruštinu, to prostě neumím, a to ani ze školy tu ruštinu, to sem nebyl dobrej študent, já ani nevím, jestli rodiče uměli rusky, já jsem už byl tady, takže si ani jako to nevzpomínám, že by někdy doma mluvili rusky nebo teda ukrajinsky, to teda ne jako. [...] Víš co, to jak sem se narodil v Sušici už tady, tak jako s nějakym, že sem Volyňák, sem se tak neseťkal, to ne [...].“

V biografických rozhovorech s první generací se většinou již na začátku objevovala část životního příběhu spojená s *domovem* na Volyni v období druhé světové války. Válečné zážitky informátorů tak jednoznačně definovaly velice silný odpor k válce spojený především s bídou, hladem a utrpením, což následně zapříčinilo skutečnost, že fenomén domova je u první generace spojen již s pohraničím Sušicka. Po návštěvě Volyně první generací, která proběhla u pěti narátorů z šesti, docházelo ve většině případů ke zklamání a pocitu ujištění, že skutečný domov mají již v pohraničí (ovšem z hlediska členění regionální identity se jedná o nejnižší neboli základní míru identifikace s danou lokalitou).

Vlastimil, (1937), Dlouhá Ves, 1. generace:

„No, válku si pamatuju moc dobře, vono se mi to takhle blbě vypráví, no, tak mně se tak vybavuje ta léta, kdy začali bombardovat ten Žitomir. Všichni sme byli vyjevený, všichni sme běželi za tím, co se děje a starý lidi rabovali obchody, ta policie ruská ta NKVD [Narodnyj komissariat vnutrennych děl – Lidový komisariát vnitra, dřívější tajná služba Sovětského svazu – poznámka autora.], ty je tam hned stříleli ty vyrabovaný, prostě na místě, prostě chaos. No, po tom bombardování hned zas nás okupovali Němci a to první bylo takovýto jako odpočinkový, to furt nic nebylo, ale jak už to bylo po sedmý, tak už to bylo horší, sedmkrát ten Žitomir brali a pouštěli, no, furt sem tam. Tam sme zažili jenom strach a bídu, byl tam jenom hlad, hlad a hlad a jedná velikánská bída, to si ani nedokážeš představit, co to bylo [...].“

Ostatním prvkům kolektivní identity již ze strany narátorů první a druhé generace nebyla v biografických vzpomínkách věnována tak výrazná pozornost jako již zmiňovanému stravování a jídelníčku, stigmatizujícímu jazykovému projevu či regionální identitě. Aby bylo možné získat pestřejší biografický materiál k jasnému zodpovězení výzkumné otázky, byly narátorům v ostatních attributech kolektivní identity pokládány doplňující otázky a právě v těchto okamžicích se narativní interview přeměnilo na polostrukturovaný rozhovor, což je možné prezentovat v následujícím úryvku z rozhovoru s informátorem Miroslavem.

Miroslav, (1960), Dlouhá Ves, 2. generace:

Tazatel: „Tak znáte nějak příběh těch Vašich rodičů? Z té Volyně?“

Narátor Miroslav: „Šli, místo do Ameriky šli do Ruska, tím to končí. Mě to nezajímalo, mě to nezajímalo, akorát bába říkala, že se tam měli dobře, ale mě to nezajímalo.“

Tazatel: „A víte, v jaký vesnici tam žili?“

Narátor Miroslav: „To nevím, žila tam s tou svou sestrou, no, spíš byli, já ji neznám. Venca se tam byl i podívat, ten tam i byl, ale mě to v životě nezajímalo, jako nějaký Rusko, posraný Rusko, jako mě to nezajímalo, co voni pro nás udělali, akorát zkurvili republiku, Rusáci zasraný. Říkám, bába měla jít do Ameriky a ne nějaký to Rusko posraný. Jó, to kdyby přinesli doláče, místo rubáče, to by bylo jiný, ale tohle je akorát k ničemu, no. Hele, jinak mi to bylo jedno, jo, nikdy sem se jich na to neptal.“

I přes tuto snahu tazatele se ve většině případů nejednalo o potvrzení dalšího atributu kolektivní identity jako významného pro první generaci volyňských Čechů na Sušicku, což se samozřejmě odrazilo i v transmisi na jejich potomky, která z velké části neproběhla vůbec nebo na velmi nízké úrovni. Druhá generace je tedy od svých rodičů seznámena s volyňským původem, ale pouze povrchně, místa paměti jako materializované připomínky minulosti zde víceméně absentují. To jasně deklarují i mnohem kratší rozhovory se zástupci druhé generace, kdy ve většině případů tyto rozhovory vykazují znaky vázaného dialogu mezi respondentem a badatelem. Naproti tomu informátoři z první generace vyprávěli svůj životní příběh víceméně chronologicky za sebou.

Pokud jde o celkové shrnutí a jednoznačnou odpověď na výzkumnou otázku, za stěžejní atributy kolektivní identity volyňských Čechů v oblasti bývalého okresu Sušice na základě analýzy a interpretaci biografických rozhovorů lze považovat jídelníček a stravování, dále též jazykovou stigmatizaci v období bezprostředně po samotné reemigraci, silný odpor k válce, regionální identita a pojetí domova jako zvláštního druhu této lidské identity.

Atributy kolektivní identity, které podléhaly transmisi na mladší druhou generaci volyňských Čechů na Sušicku, jsou opět jídelníček a stravování, jež jednoznačně zaujmají v hierarchii atributů první pozici. Dále též samotný „volyňský původ rodičů“, kdy s touto skutečností byla druhá generace ve všech narrativech seznámena, i když pouze povrchním způsobem. Ostatním atributům nebyla v biografických interview ze strany informátorů z druhé generace věnována výrazná pozornost. Po následném „doptání“ ze strany badatele došlo opět k utvrzení, že zbývající prvky kolektivní identity nejsou považovány za stěžejní a tudíž nejsou důležitou součástí žité každodennosti jednotlivých informátorů.

Závěr

Osídlování pohraničních oblastí po druhé světové válce, které bylo v roce 1947 obohaceno o státně řízenou reemigraci krajanů ze zahraničí, včetně volyňských Čechů jako nejpočetnější reemigrační skupiny, vtisklo do pohraničí Československa (i oblasti zkoumaného Sušicka) ráz sociální a kulturní heterogenity. Volyňští Češi se tedy stávají majoritní skupinou mezi reemigranty, ale minoritou mezi českým obyvatelstvem. Tato diferenciací se stala jedním z hlavních stigmatizujících článků adaptace volyňských Čechů mezi majoritní českou společnost v pohraničí. I přesto došlo již v současnosti v oblasti Sušicka k výrazné asimilaci volyňských Čechů a stírání různých kulturních specifik, která je odlišovala především od početnějších novoosídlenců z vnitrozemí. Právě značná asimilace a nynější absence *typické volyňské kultury* byla jednou z příčin, jež znemožňovala transmisi na mladší pokolení volyňských Čechů.

Celková vykořeněnost tohoto kraje, daná nedostatečným osídlením z důvodu požadavků vyššího standardu ze strany novoosídlenců, které tato část pohraničí v žádném případě nemohla nabídnout, je taktéž jednou z příčin nedostatečné provázanosti a pocitu sounáležitosti mezi jednotlivými volyňskými Čechy. Právě nedosídlenost ještě více signalizuje původní *genius loci* a v reemigrantech neustále ožívuje zmiňovaný pocit vykořeněnosti, který je navíc podporován faktem vypořádání se s důsledky odsunu původního německého obyvatelstva po ukončení druhé světové války.

Nemenší podíl na nedostatečné kohezi volyňských Čechů v pohraničí Sušicka mají jistě válečné a poúnorové politické události, spojené s násilnou kolektivizací, kterou si reemigranti z Volyně prošli celkem dvakrát – na Volyni a poté po roce 1948 v Československu. Výrazné negativní zkušenosti z druhé světové války, velká bída, následné období komunismu pod vládou Sovětského svazu, to vše utvrzuje volyňské reemigranty v celkovém negativním vzpomínání na život na ukrajinské Volyni. Tuto konstrukci žitého světa si volyňští Češi přinesli s sebou do pohraničí. Z tohoto důvodu se snažili o co nejrychlejší adaptaci do *staronového* prostředí, která jim byla často ztěžována.

Pojem volyňský Čech zde není tolik proklamován jako v jiných částech pohraničí, nejsou zde pořádána žádná společná setkávání těchto krajanů a celková skupinová koheze zde téměř neexistuje, což potvrzuje i fakt, že řada narátorů se často ani navzájem neznala a nevěděla o volyňském původu lidí ze sousední vesnice. Postupnou asimilací do majoritní české společnosti tedy volyňští Češi přicházeli o specifika vlastní kultury, tradice, zvyky a náboženství. Tím se zpřetrhaly vazby mezi předáváním na mladší generace.

Do jisté míry se výrazně omezená transmise prvků kolektivní identity volyňských Čechů ve zkoumané lokalitě dá vysvětlit i celkově nízkým počtem volyňských rodin, které tuto oblast po druhé světové válce v rámci reemigrační akce osídlovaly. Tato situace je velmi podobná v celém jihozápadním pohraničí, kde počty této skupiny reemigrantů patří mezi absolutně nejnižší.

Seznam použitých zdrojů

- ASSMANN, J. *Kultura a paměť: Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*. 1. vydání. Praha: Prostor, 2001. ISBN 80-7260-051-6.
- BERGER, P.; LUCKMANN, T. *Sociální konstrukce reality: Pojednání o sociologii vědění*. 1. vydání. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 1999. ISBN 80-85959-46-1.
- ČAPKA, F.; SLEZÁK, L.; VACULÍK, J. *Nové osídlení pohraničí českých zemí po druhé světové válce*. 1. vydání. Brno: Akademické nakladatelství CERM, 2005. ISBN 80-7204-419-2.
- FUCHS, W. *Biographische Forschung: Eine Einführung in Praxis und Methoden*. 3. Auflage. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften. 2005. ISBN 3-531-43127-7.
- HENDL, J. *Kvalitativní výzkum: Základní metody a aplikace*. 1. vydání. Praha: Portál, 2005. ISBN 80-7367-040-2.
- HOLÁ, V. Osídlování šumavského pohraničí 1945–1948. In *Minulostí Západočeského kraje*. 17. ročník, Plzeň: Západočeské nakladatelství Plzeň, 1981.
- HOLÁ, V. O nynějším stavu osídlení. In *Zpravodaj: Koordinované sítě vědeckých informací pro etnografii a folkloristiku: Materiály k problematice novoosídlenického pohraničí, svazek 6: Obraz současné pohraniční vesnice*. Praha: Oddělení etnických procesů, 1983. s. 47–50.
- MANNHEIM, K. The problem of Generations. In *Essays on the Sociology of Knowledge*. London: Routledge & Kegan Paul, 1952.
- NOSKOVÁ, J. *Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v interpretacích aktérů a odborné literatury*. 1. vydání. Brno: Ústav evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, 2007. ISBN 978-80-254-0095-1.
- VACULÍK, J. *Dějiny volyňských Čechů I. díl 1868–1914*. 1. vydání. Praha: SČVP, 1997. ISBN 80-901878-5-4.
- VACULÍK, J. *Dějiny volyňských Čechů II. díl 1914–1945*. 1. vydání. Praha: SČVP, 1998. ISBN 80-9018-8-9.
- VACULÍK, J. *Dějiny volyňských Čechů III. díl 1945–1948*. 1. vydání. Brno: Masarykova univerzita, 2001. ISBN 80-210-2568-9.
- VANĚK, M.; MÜCKE, P.; PELIKÁNOVÁ, H. *Naslouchat hlasům paměti: Teoretické a praktické aspekty orální historie*. 1. vydání. Praha: Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, 2007. ISBN 978-80-7285-089-1.
- VOLBRACHTOVÁ, L. Kulturní paměť, historické vědomí a kolektivní paměť v procesu interpretace vzpomínek. In *Český lid*. 1994: 81. s. 285–293.
- ZÁLOHA, J. *Šumava od A do Z*. 1. vydání, České Budějovice: nakladatelství Růže, 1972.

ZICH, F. Regionální identita obyvatel českého západního pohraničí. In *Otisky historie v regionálních identitách obyvatel pohraničí: Sebedefinice a vzájemné vnímání Čechů a Němců v přímém sousedství*. 1. vydání. Praha: Sociologický ústav Akademie věd ČR, 2007. s. 49–64. ISBN 978-80-7330-109-5.